

مضامین فرهنگی و اجتماعی کتیبه‌های مسجد مدرسه سردار قزوین

جمال‌الدین سهیلی* ID¹

* گروه معماری، واحد قزوین، دانشگاه آزاد اسلامی، قزوین، ایران. soheili@qiau.ac.ir

چکیده

مسجد- مدرسه سردار در قزوین یکی از آثار معماری برجای مانده از دوره قاجار است. این مسجد- مدرسه دارای کتیبه‌هایی است که بازتاب‌دهنده مضامین متنوعی هستند. در طول تاریخ معماری ایران در دوران اسلامی، هنر خوشنویسی در کتیبه‌نگاری، جایگاه ویژه‌ای داشته است که حامل پیام و ارزش‌های زیبایی‌شناسانه‌ای است. در برخی موارد پیام فضای معماری از طریق استفاده از کتیبه‌ها ابلاغ می‌شود. به این ترتیب در تزئینات نما، چه از نظر شکل ظاهری و چه از نقطه نظر معنوی، با به کار بردن اسامی ائمه طاهرین و آیات شریفه قرآن مجید، اشعار شعرا در مدح و ثنا، به بناهای تاریخی شکل خاصی داده می‌شود. در این میان، بررسی ماهیت کتیبه‌های مسجد- مدرسه سردار از نظر مضامین حائز اهمیت است. در این راستا بررسی مضمونی خط نگاره‌های به کار رفته در مسجد- مدرسه سردار قزوین با تکیه بر مضامین فرهنگی و اجتماعی ارائه گردد. از این‌رو، محل نصب کتیبه‌ها، محتوای احادیث و اشعار و دلیل انتخاب هر یک مورد توجه واقع شده است. روش تحقیق در این پژوهش تفسیری- تاریخی و استدلال نیز از نوع استنتاجی است. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که در این مسجد-مدرسه، انواع کتیبه در مضامین مذهبی و حماسی به کار رفته است. با مطالعه این کتیبه‌ها برخی الگوهای فرهنگی و اجتماعی مرسوم در کیفیت تعاملات اجتماعی و هنری دوره قاجار آشکار شد.

اهداف پروژه

- ۱- شناسایی مفاهیم و مضامین فرهنگی اجتماعی متون در کتیبه‌های مسجد- مدرسه سردار قزوین.
- ۲- دستیابی به فهم تاریخی هنرمندان و شعرائی که در ساخت مسجد مدرسه سردار قزوین مشارکت داشته‌اند.

سؤالات پژوهش

۱. مضامین فرهنگی اجتماعی به کاررفته در کتیبه‌های مسجد مدرسه سردار قزوین کدام است؟
۲. تفکر هنرمندان و شعرا در ساخت مسجد مدرسه سردار قزوین در دوره قاجاریه به چه صورت بوده است؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۴۲

دوره ۱۸

صفحه ۲۲۰ الی ۲۳۴

تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۹/۰۱/۱۷

تاریخ داوری: ۱۳۹۹/۰۴/۲۴

تاریخ صدور پذیرش: ۱۳۹۹/۰۶/۰۴

تاریخ انتشار: ۱۴۰۰/۰۶/۰۱

کلمات کلیدی

مدرسه-سردار قزوین،

کتیبه،

خوشنویسی،

دوره قاجار،

مضامین فرهنگی و اجتماعی.

ارجاع به این مقاله

سهیلی، جمال‌الدین. (۱۴۰۰). مضامین

فرهنگی و اجتماعی کتیبه‌های

مسجد-مدرسه سردار قزوین، هنر

اسلامی، ۱۸(۴۲)، ۲۲۰-۲۳۴.

[dori.net/dor/20.1001.1.1735708.1400.18.42.14.5](https://doi.org/10.22034/IAS.2020.200924.1018)

[dx.doi.org/10.22034/IAS.2020.200924.1018](https://doi.org/10.22034/IAS.2020.200924.1018)

مقدمه

هنر اسلامی بازتابی از روح و فرهنگ اسلامی است و همواره با روح اسلام سازگاری داشته است. این سازگاری دست کم در مظاهر اصلی، مانند معماری مکان‌های مقدس کردار است. بدین شکل معماری مکان‌های مقدسی چون مسجد، مدرسه و آستان حرم امامان معصوم (ع) به دست مخلوق خالق هنر، به زیباترین شکل آراسته شد. از عناصر زیبایی‌شناختی می‌توان به کتیبه‌هایی اشاره کرد که بازتاب تمایلات زیبایی‌شناسانه هنر و پیوند مستقیم فرهنگ، مذهب و اعتبار ملیتی است. هنر خوشنویسی و کتیبه‌نگاری، با توجه به تقدسی که در تاریخ اسلام دارد، با وجود تمامی تفاوت‌های سبک‌شناختی و تنوع منطقه‌ای نوشتارها، در تمامی دوران‌ها به‌عنوان عنصری تزئینی، در یکدست کردن انواع گوناگون بناها به کار رفته است. کتیبه‌ها در راستای انعکاس کلام خدا، سخنان اولیاء و ادعیه اسلامی ابزاری با هدف پیام‌رسانی هستند. همچنین کتیبه‌ها برحسب زمان و مکان موقعیت‌شان با مواد و مصالح متفاوتی کار می‌شده؛ به‌عنوان نمونه می‌توان از کتیبه‌های سرتاسری به صورت خوشنویسی، کتیبه‌های قاب‌بندی شده، کتیبه‌های تلفیقی با نقوش اسلیمی و هندسی، کتیبه‌های کوچک آجری در قالب شکل و خط، کتیبه‌های دورتا دور محراب، کتیبه‌های دورتادور طوق گنبد و شبستان، کتیبه‌های ساده ایجادشده با سطوح آجری یا کاشی نام برد. خطاطان به‌ویژه خطاطان اسلامی نوعی قداست روحانی برای پیدایش خط قائل هستند و با اعتقادی عارفانه به سوی خوشنویسی روی می‌آورند. توجه به مواردی از این قبیل روح عرفانی و مسائل زیبایی‌شناسی در هنر معماری را احیا خواهد کرد. ضرورت این پژوهش از این جهت است که کتیبه‌ها اطلاعات مهمی در خصوص تاریخ ساخت بناها، بانیان، سازندگان و هنرمندان به ما می‌دهند. با استفاده از کتیبه‌ها می‌توان به‌طور دقیق هدف و نقشه هر یک از ساختمان‌ها و عناصر ساختمانی را که در بناهای گوناگون دارای عملکردهای متفاوتند، روشن کرد. همین امر می‌تواند تا حدودی علت استفاده از کتیبه‌ها و کیفیت‌های اجتماعی و فرهنگی یک دوره تاریخی را بیان کرد.

در خصوص پیشینه پژوهش باید گفت تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر درنیامده است؛ اما پژوهش‌های متعددی پیرامون مضامین کتیبه‌های به‌کاررفته در معماری ایران، نگارش شده است که مهم‌ترین آن‌ها مقاله‌ای با عنوان «بررسی مضمونی کتیبه‌های ادبی حرم مطهر امام رضا (ع)» که توسط دکتر مهناز شایسته‌فر در سال (۱۳۸۷) است. نگارنده در این پژوهش به نقش تاریخی بارگاه امام رضا (ع) در جذب نخبگان هنری و آشنایی با قدمت تاریخی بارگاه امام رضا (ع) و همچنین شناخت آثار شاعران حرم مطهر و تحلیل آن در دوره قاجار پرداخته است. مقاله‌ای با عنوان «بررسی مضمونی خط نگاره‌های مسجدالنبی قزوین» نیز توسط دکتر شایسته‌فر در سال (۱۳۹۰) انتشار یافت که به بررسی مضمونی خط نگاره‌های به‌کاررفته در مسجدالنبی قزوین با تکیه بر مضامین مذهبی پرداخته و در آن محل نصب و محتوای آیات و احادیث مورد تحلیل واقع شده است. دکتر محمدابراهیم زارعی نیز در سال (۱۳۹۲) مقاله‌ای با عنوان «بررسی کتیبه‌های مسجد-مدرسه دارالحسان سنندج با تاکید بر نمونه‌های شعر فارسی» تدوین کرده است. در این پژوهش به ارتباط بین آثار هنری و معماری و ادبیات و به‌ویژه شعر فارسی تأکید شده است و عامل اصلی در اهمیت شعر فارسی در کتیبه‌نگاری این دوران را تقابل با هجوم مهاجمین عثمانی به سنندج، به‌عنوان عاملی وحدت‌بخش از جانب بانیان ابراز می‌دارد. با توجه به بررسی مقالات قبلی به نظر می‌رسد که می‌توان با مطالعه مضامین

کتیبه‌های مسجد-مدرسه سردار قزوین به بخشی از کیفیت شرایط فرهنگی اجتماعی و نیز جایگاه هنرمندان و شعرا در ساخت این کتیبه‌ها در دوره قاجاریه پی برد.

مسجد مدرسه-سردار قزوین از جمله مساجدی است که در دوره قاجار بنا شده است و یکی از بزرگ‌ترین مسجدهای مدرسه‌های باقی‌مانده قزوین است. مهم‌ترین کتابی که توضیحاتی در این خصوص دارد، کتاب مینودر آقای گلریز است؛ در کتب دیگر اگر مطلبی درباره این مسجد ذکر شده، به نقل از این کتاب است. در حالی که معماری مسجد-مدرسه سردار قزوین از ابعاد مختلفی قابل بحث است که یکی از آن‌ها می‌تواند مبحث به‌کارگیری مضامین به‌کاررفته در خط‌نگاره‌های این مسجد مدرسه باشد.

۱. پیشینه مسجد-مدرسه‌ها در ایران

اصطلاح مسجد-مدرسه در نگاه اول یادآور درآمیختگی مقوله آموزش و مذهب در فرهنگ اسلامی است. مسئله آموزش و تعلیم و تربیت در ایران همواره جایگاه ویژه‌ای داشته است. شواهد تاریخی نشان می‌دهد این سرزمین از عهد باستان مهد فرهنگ و تمدن بوده است. با ظهور اسلام و پذیرش آن توسط مسلمانان، علاوه بر اعتقاد و باورهای آن‌ها نسبت به آموزش، بر آموختن علم به عنوان ارزش و محور رشد و تکامل بسیار تأکید شده است. در قرآن کریم نیز به تحصیل علم و دانش بسیار توصیه شده است که همگی گویای ترغیب مسلمانان به فراگیری علم و آموختن دانش است؛ بنابراین، امر آموزش به‌عنوان فعالیتی اجتماعی در جوامع گوناگون متناسب با سطح فرهنگ آن شکل گرفت و مکان‌هایی مانند دارالمعلم‌ها، مدرسه‌ها، خانقاه‌ها و امثال آن به این منظور بنا شد که با نظام آموزشی هر دوره مطابقت داشت. به این ترتیب، آموزش از مسائل مهم موجود در هر جامعه است و نقش تعیین‌کننده‌ای در ارتقای سطح دانش افراد و رشد فرهنگ آن جامعه دارد. احداث مدارس، در کشور ما سابقه طولانی دارد. مدرسه پیش از این به‌عنوان نهادی برای حوزه علمیه به کار می‌رفت؛ مکانی ضمیمه شده به مسجد که در آن علوم اسلامی، حدیث، تفسیر و فقه آموزش داده می‌شد. این نهاد با آهنگی طبیعی به‌آرامی رشد کرده و احتمالاً با تغییری عمده در سبک تدریس متداول شد (هیلمن براند، ۱۳۸۰: ۱۷۳).

به لحاظ سیر تاریخی معماری مسجد-مدرسه‌ها در دوران اسلامی، در دوره سلجوقیان (۱۱۸۸-۱۰۳۰ میلادی) و با حضور اسلام که سبب تغییر و تحولات وسیعی در فرهنگ و زندگی ایرانیان شده بود، نگاه واقع‌گرای اسلام به انسان مفهوم جدیدی از آموزش و تعلیم را به وجود آورد که با آموزش در دوره پیش از اسلام تفاوت‌های عمده‌ای داشت. در این دوره هدف از آموزش، کسب معرف دینی و معنوی بود. برخلاف دوره‌های قبل که تعلیم در پرتو تجربه و تمرین عملی صورت می‌گرفت، در این عصر آموزش به صورت آموختن و اظهار نظر انجام می‌شد. همچنین در سایه اسلام، فرهنگ طبقاتی بودن از جامعه رخت برپست و به جای آن تساوی انسان‌ها در برابر خدا مطرح شد. این امر سبب گردید تا عموم مردم از آموزش بهره ببرند (مهدوی‌نژاد و دیگران، ۱۳۹۲: ۷). اولین مراکز مستقل مدارس بودند که به منظور توسعه و گسترش معارف دینی در قرون دوم و سوم هجری تأسیس شدند. «معماری مدارس سلجوقی، همانند الگوی مساجد و کاروان‌سراهای آن، عبارت بود از یک حیاط داخلی که بر وجهه درون‌گرای بنا تأکید کرده و به‌وسیله حجره‌هایی با پوشش قوس‌دار احاطه می‌شدند. الگوی چهار ایوانی این مدارس شخصیت عملکردی بنا را با هوتی وحدت‌گرا و هماهنگ آن پیوند زده» (سمیع آذر، ۱۳۷۶: ۲۴۱) و از این طریق سازگاری روح اسلامی در کالبد معماری ایران را به

نمایش می‌گذاشتند. در دوره صفویان (۱۷۲۲-۱۵۰۱ میلادی). حکومت قاجاریه، با وجود تظاهر به دینداری و ارتباط برقرار کردن با علما، نتوانست به حکومت خود جنبه مذهبی ببخشد. مدارس دینی در این دوره، نسبت به دوره صفوی، رونق کمتری داشت. با گسترش روابط اقتصادی-سیاسی ایران با کشورهای اسلامی در این دوره، زمینه‌آشنایی با تمدن و فرهنگ اروپایی فراهم شد. «تأسیس مدرسه دارالفنون و انتشار نشریه از اقدامات مهم دوره حکومت قاجاریه است. مدرسه فوق‌نخستین تلاش فرهنگی دولت در جهت تأسیس مدرسه‌ای برای تعلیم و تربیت متخصصان به شمار می‌آید» (کیانی، ۱۳۷۹: ۱۳۱). با این تفاسیر به نظر می‌رسد پیشینه ساخت مسجد-مدرسه‌ها در ایران به قرون نخستین اسلامی می‌رسد و این فرایند در دوره سلجوقیان تشدید شد و مسجد-مدرسه‌هایی متعددی ساخته شد. در این دوران نیز فراگیری علم و دانش محدود به افراد خاصی بود ولی علاوه بر علوم اسلامی، آموزش علوم دیگر نیز رایج شد. در واقع عملکرد مدارس در هر دوره با توجه به مسائل فرهنگی و اجتماعی تعیین می‌شد. برخلاف سایر بناها از قبیل مسجد، مقبره و مناره که از سنت‌های پیش از اسلام تأثیر گرفته است، مدرسه طرحی برای پاسخ به نیازهای جامعه اسلامی است. «مدرسه بنایی سفارشی بود که به منظور خدمت به نهادی ایجاد شد که خود نوعی نوآوری در عرصه آموزش به شمار می‌آید. به علاوه، مدرسه عبارت بود از ایجاد نوعی تمدن ریشه‌دار که دستاوردهای جدیدی را برای جامعه در پی داشت» (هیلن براند، ۱۳۸۰: ۱۰۰).

۲. مسجد-مدرسه‌ها در دوره قاجار

در دوره قاجار دیگر ساخت مسجد-مدرسه‌ها مورد توجه قرار گرفت. در این دوره اوج توجه به مسجد-مدرسه‌ها در اوایل دوره قاجار و تا زمان تأسیس دارالفنون است. تلفیق و ترکیب عملکرد مسجد-مدرسه‌ها باعث شکل‌گیری نوآوری‌ها و خلاقیت‌های فضایی در معماری این‌گونه فضاها می‌شد که حتی در مدارس باشکوه صفوی نیز مشاهده نمی‌شد. از مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار می‌توان به مسجد-مدرسه سپهسالار جدید (شهید مطهری)، مسجد-مدرسه سپهسالار قدیم (شهید بهشتی)، مسجد مدرسه فیلسوف‌الدوله، مسجد مدرسه حاج قنبر علی، مسجد-مدرسه مشیرالدوله مسجد مدرسه معمارباشی و مسجد-مدرسه سردار قزوین را نام برد (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۵-۲۰). باین حال حکومت قاجاریه با وجود تظاهر به دینداری نتوانست به حکومت خود جنبه مذهبی ببخشد. مدارس دینی در این دوره نسبت به دوره صفویه رونق کمتری داشت. با گسترش روابط اقتصادی-سیاسی ایران با کشورهای اسلامی در این دوره، زمینه آشنایی با تمدن و فرهنگ اروپایی فراهم شد (کیانی، ۱۳۷۹: ۱۳۱).

یکی از نوآوری‌های دوره قاجار در مسجد-مدرسه‌ها ساختن برج ساعت است که با توجه به آمدن تکنولوژی جدید ساعت‌های دیواری به کار گرفته شده است. عدم پیروی از الگوی خاص در معماری دوره قاجار در مسجد-مدرسه‌ها نیز دیده می‌شود. در دوره قاجار بر اثر تلفیق عملکرد مسجد و مدرسه در یک بنا تنوع فضایی مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار افزایش یافت. به طوری که در کنار حجره‌ها، مدرسه، کتابخانه و هشتی ورودی و فضاهای مختلفی چون گنبدخانه، شبستان و آب انبار و غیره وجود داشت (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۷). مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار دارای پلانی واحد با عملکردهای جداگانه هستند. این بناها طوری طراحی شده‌اند که کسانی که از بیرون برای اقامه نماز مراجعه می‌کردند، ناگزیر از عبور از مدرسه بودند. البته در همین دوره مسجد-مدرسه‌هایی نیز بودند که به صورت جدا به عملکرد خود می‌پرداختند. مسجد-مدرسه‌هایی که به صورت جدا از هم ساخته می‌شدند و برای هر یک فضایی خاص

تعریف شده بود، در عین حال که فضای مسجد و مدرسه خللی در عملکرد یکدیگر نداشتند، از طریق فضای مشترکی با هم در ارتباط بودند (مهدوی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۵) با این تفاسیر باید گفت در دوره قاجار معماری مسجد-مدرسه‌ها با اندکی تغییر باقی ماند و بخش مهمی از این تغییرات نیز در نتیجه مقتضیات زمان بود.

۳. کتیبه‌نگاری در دوره قاجاریه

تزئین به عنوان یکی از پایه‌های مهم هنر اسلامی است. تزئینات در دوره قاجاریه نیز اهمیت ویژه‌ای داشت. کاشی‌کاری، گچبری، سنگکاری، نقاشی روی گچ، آئینه‌کاری و نقاشی روی چوب عمده تزئینات این دوره بودند. در بافت تاریخی تعداد زیادی از بناهای دوره قاجار وجود دارد که از جهت معماری بومی و نیز تزئینات داخلی قابل تأمل‌اند؛ این‌ها جلوه‌هایی از پایگاه اقتصادی، بینش و نگرش اعتقادی ساکنان آنها است (بطیار، ۱۳۹۸: ۹۹). از مهم‌ترین خصوصیات معماری بناهای مذهبی ایران، پیوستگی و تناسب تزئینات کتیبه‌های با عملکرد بناهای ساخته شده است (شایسته‌فر، ۱۳۸۶: ۲۲ به نقل از آقاداتی، ۱۳۹۶: ۱۶۷). در ساخت مساجد این دوره شاهد کوشش برای نوآوری بیشتر از علاقه به سنت یا رعایت آن به چشم می‌خورد. تأثیر از فضای تجملی و ملموس مادی و به‌کارگیری آن‌ها در تزئینات بناهای مذهبی عمومی، ازدحام بیش از حد نقوش و عناصر در یک کادر، ساده‌سازی خطوط بنایی و اجرای آن‌ها بدون ویژگی‌ها و آرایه‌های تزئینی، تنوع بیش از اندازه در رنگ و خصوصاً در اشکال به‌طوری‌که در بسیاری از موارد وحدت بصری آثار خدشه‌دار شده است و نیز اهمیت به رنگ بیش از فرم در آثار هنری دوره قاجار به چشم می‌خورد (گودرزی، ۱۳۸۸: ۳۱-۳۳). در دوره قاجاریه، تهران به عنوان پایتخت انتخاب و قزوین به علت واقع بودن در مسیر جاده تهران به اروپا و روسیه اهمیت قابل ملاحظه‌ای می‌یابد. در این دوره بناهای بسیاری ساخته شدند که از حیث تزئینات و به‌کارگیری نقش و رنگ درخور توجه هستند. در این میان مسجد-مدرسه سردار، به عنوان تجلی معماری قاجاریه در قزوین نقش مهمی دارد.

خوشنویسی در مقام شاخص‌ترین هنر اسلامی ریشه در معنویت دارد. این هنر که تجلی‌گاه امری قدسی است، بیش از هر جایی بر بستر کتیبه‌هایی در معماری تمرکز دارد. از ویژگی‌های اصلی در معماری اسلامی، وجود کتیبه‌هاست (احمدی و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۹۸). کتیبه از خصایص بارز یک بنای مذهبی است. یکی از روش‌های بررسی کتیبه‌نگاری بهره‌مندی از «خطوط کوفی بنایی» یعنی خط متداولی است که در اکثر بناهای مذهبی آن دوره با آن مواجهیم (پیرنیا، ۱۳۷۰: ۱). با نفوذ اسلام به آسیای مرکزی کتیبه‌نگاری تزئینی رفته‌رفته نقشی غالب یافت و کتیبه عربی با محتوای مذهبی، اخلاقی یا آموزشی با هدف ترویج اصول اسلامی به کار گرفته شد. در سده‌های بعدی نیز این تزئینات با سبکی تازه‌تر استفاده شد (خزایی، ۱۳۸۲: ۱۴۲-۱۲۵). وجود کتیبه در معماری اسلامی یکی از ویژگی‌های بارز و بااهمیت هر بنایی است. خطاطی در معماری اسلامی علاوه بر تأمین عنصر تزئین معانی و مفاهیمی را دربر دارد که از یک سو منعکس‌کننده شرایط مذهبی و فرهنگی زمان نگارش آن‌ها و از سوی دیگر نمایانگر خلاقیت هنرمندان مسلمان و تجلی خلوص معنوی آن‌ها است (دلال موسوی، ۱۳۸۴). تزئینات کتیبه‌ای معماری اسلامی مانند گچ‌بری و آجرکاری، گاهی با کاربرد مجزا و زمانی در تلفیق با یکدیگر توسط هنرمندان، نمایشی شگفت از زیبایی‌ها پدید آورده است. هنرمند مسلمان با کنار هم قرار دادن حروف و اشکال تصویری گوناگون نقوشی فوق‌العاده بدیع و بسیار جذاب پدید

می‌آورد. تنوع کتیبه‌ها در کنار نقوش اسلیمی و هندسی، همراه با طرح‌های هنرمندان و متنوع همه بازتاب روحیه خلاق هنرمند مسلمان است (شایسته‌فر و صراف‌زاده، ۱۳۸۹: ۹۱).

خط به لحاظ زیبایی‌شناسی، تاریخی، هویت‌بخشی و معنایی در هنر ایران عنصر بسیار مهمی است. از دیرباز در معماری ایران از انواع خطوط کوفی، نسخ، ریحان، ثلث، نستعلیق و غیره با روش‌های گوناگون در بخش‌ها و فضاهای مختلف معماری استفاده می‌کرده‌اند. خط در معماری اسلامی در قالب کتیبه متجلی می‌شود (گرابر و هیل، ۱۳۷۵: ۱۱۲). برجسته‌ترین خطوطی که در کتیبه‌ها کاربرد دارد نسخ، ثلث و نستعلیق است. کتیبه ضریح، به کتیبه‌هایی گفته می‌شود که در بالای ضریح (پیشانی) یا بر روی در ورودی ضریح نقش می‌بندد. کتیبه‌ها به دلیل اینکه اغلب مملو از آیات قرآنی هستند، همیشه در نقاط بالا و دور از دست قرار می‌گیرند تا دست بدون وضو با آن تماس نداشته باشد (شیخی و قاسمی، ۱۳۹۷: ۵۸).

در دوره قاجار کتیبه‌ها همانند دوره‌های قبل اهمیت ویژه‌ای داشتند. در این دوره کتیبه‌های متعددی به خط‌های ثلث و نستعلیق به چشم می‌خورد. تا اواخر دوره صفویه خط ثلث رایج کتیبه‌ها بود؛ اما در دوره قاجار خط نستعلیق کاربرد بیشتری در کتیبه‌ها پیدا کرد. نکته قابل تأمل اینکه به لحاظ فنی خطوط ثلث، ریحان، نسخ و کوفی برای کتیبه‌نگاری قابلیت بیشتری نسبت به خط نستعلیق دارند؛ لذا انتخاب این خط برای کتیبه‌نگاری می‌تواند علل و عوامل مختلفی داشته باشد: ۱- در دوره قاجار هویت هنر ایرانی تحت تأثیر هنر غربی قرار گرفت؛ لذا خط نستعلیق که خطی کاملاً ایرانی است، محور و نمادی از وحدت و نشانه هویت ملی تلقی شد. ۲- رواج، ترویج و تشویق شعر و ادب فارسی و همگانی آن با هنر و هنرمندان، موجب شد بیشتر کتیبه‌های نستعلیق قاجار در قالب اشعار و به خط نستعلیق نوشته شوند. ۳- به اوج رسیدن خط نستعلیق و پذیرش و ارزشمندی این خط در این دوره بسیار تأثیرگذار بوده است. به هر جهت زیباترین کتیبه‌های نستعلیق در تاریخ معماری ایران منحصراً مربوط به دوره قاجار است (مکی‌نژاد، ۱۳۸۷: ۵۵-۵۴).

۴. تحلیل مضامین فرهنگی-اجتماعی در کتیبه‌های مسجد- مدرسه سردار قزوین

مسجد مدرسه سردار، یکی از زیباترین مدارس علمیه شهر قزوین است که در انتهای خیابان تبریز قرار دارد. سازندگان این بنا، دو برادر به نام‌های حسن خان و حسین خان، از سرداران فتحعلی‌شاه قاجار بودند که در سال ۴۱۱۴ هجری قمری، آن را در دو طبقه و متشکل از مسجد، مدرسه و آب‌انبار احداث کردند (سهیلی و عارفیان، ۱۳۹۵: ۴۸۱). صحن بنا مستطیل شکل است و در سه ضلع آن حجره‌ها و مدرس‌هایی در دو طبقه و در ضلع جنوبی آن ایوان و مسجدی با سه پوشش گنبدی قرار دارد. در میان صحن، حوض و مهتابی بزرگی قرار دارد. حجره‌ها دارای ایوانچه‌ای در جلو و پستو یا انباری در قسمت عقب هستند (ملازاده، ۱۳۸۲: ۱۴۱-۱۴۰ به نقل از بمانیان و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۹) و سقف مسجد بر روی سه طاق آجری قرار دارد. در بالای طاق میانی که بزرگ‌تر از دو طاق دیگر است، از خارج، گنبد مخروطی شکل کوچکی ساخته‌اند (حاج سید جوادی، ۱۳۸۷: ۱۰۳-۸۱ به نقل از بمانیان و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۹).

مرحوم محمد علی گلریز در کتاب مینودر در توصیف این مسجد مدرسه چنین می‌گوید: «این مدرسه در محله دیمج روبه‌روی آب‌انبار سردار واقع شده و یکی از مدارس زیبا و ممتاز قزوین است- شکل هندسی آن مربع مستطیل و حدساً به طول ۶۰ و عرض ۴۰ ذرع که ۲۴۰۰ ذرع می‌شود، ساختمان آن دو اشکوبه، هزاره آن با سنگ و بقیه با آجر تراش

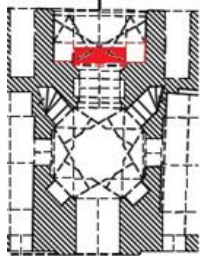
ساخته شده و با کاشی‌های رنگارنگ تزئین یافته است، دور حیاط مدرسه از چهارسو در قسمت کیلویی، اشعار مرحوم محتشم کاشانی را با خط نستعلیق زیبا به رنگ سفید در کاشی بنفش کتیبه کرده‌اند» (گلریز، ۱۳۳۷: ۶۰۴). سردر مدرسه شامل یک ایوان است که با کاشی‌های ملون زیبا زینت یافته و اشعاری به خط نستعلیق ممتاز در سنگ مرمر ثبت کرده و در آن کار گذارده‌اند که متن آن چنین است. نوع کتیبه از نوع ستایشی است که در سنای پادشاه و حسین‌خان و حسن‌خان سردار سروده شده است. همچنین در قسمت انتهایی کتیبه، نام سازنده کتیبه و سال آن آمده است که از نوع کتیبه‌های گزارشی است. (تصویر ۱)

بعهد فتحعلی شه پناه دولت و دین	که خسروان جهانش زچاکران خدم
حسین‌خان و حسن‌خان دو شیردل سردار	که شیر چرخ کند از نهیب ایشان رم
دو ارجمند برادر دو نامدار امیر	که وقت جود گداز دز رشکشان حاتم
دو کامیاب و دلاور شیر گیر دلیر	که روز جنگ گریزد ز چنگشان رستم
خجسته مدرسه دلگشا بنا کردند	که دلکش است و فرح بخش چو باغ ارم
ملک کشیده زشهر بدر گهش جاروب	فلک کرده بتعظیم گنبدش قد خم
بنغمه‌های حزین و صبح و شام مینالند	ز شوق گوشه بامش کبوتران حرم
تبارک الله ازادارک فهم طلابش	که نیست مسئله در ضمیرشان مبهم
دو صد بیان بعبارتشان بود مضم	دو صد شفا باشارتشان بود مدغم
ز فیض ابر افاداتشان به فقه و حدیث	ریاض گلشن شرع نبی شده خرم
رقمزد از پی سال عمارتش خازن	اساس کعبه دین گشت زین بنا محکم (۱۳۳۱)

تصویر ۱. بخش‌های کتیبه سنگی در بخش ورودی مسجد مدرسه سردار که در سه ضلع ایوان کار شده است (نگارنده، ۱۳۹۷)

ضمنا کتیبه‌ای با کاشی هفت‌رنگ در بالای سردر ورودی کار شده است که مزین به عبارت «انا مدینه العلم و علی بابها» است که این عبارت در ورودی بیشتر بناها متداول بوده است. نوع کتیبه از نوع کتیبه‌های حدیث و مضمون آن به حدیث از جانب حضرت محمد (ص) مبنی بر «من شهر علم ام و علی (ع) در آن شهر» است (تصویر ۲)

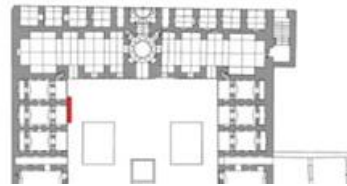
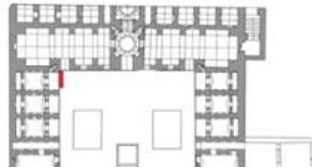
تصویر ۲. کتیبه‌ای با کاشی هفت‌رنگ در بالای سردر ورودی مسجد سردار قزوین و محل قرارگیری آن (نگارنده، ۱۳۹۷)

کتیبه‌های موجود در چهار طرف صحن از نوع کتیبه‌های متن‌ها و شعرهای فارسی است که از دیوان محتشم کاشانی، صباحی بیگدلی و میرزا احمد جندقی در رسای حادثه عاشورا بهره برده شده است (جدولی ۵ تا ۱۷). موضوع کتیبه‌هایی که با اشعار محتشم کاشانی کار شده است، از نوع متن‌ها و شعرهای عربی و فارسی است و به ابیاتی از دیوان اشعار محتشم کاشانی پیرامون حادثه عاشورا اشاره دارد که با کاشی هفت‌رنگ گرداگرد صحن مسجد مدرسه با مضمون زیر کار شده است (تصویر ۳)

باز این چه نوحه و چه عزا و چه ماتم است
بی نفخ صور خاسته تا عرش اعظم است
کار جهان و خلق جهان جمله در هم است
کاشوب در تمامی ذرات عالم است
این رستخیز عام که نامش محرم است
سرهای قدسیان همه بر زانوی غم است
گویا عزای اشرف اولاد آدم است
پرورده کنار رسول خدا حسین

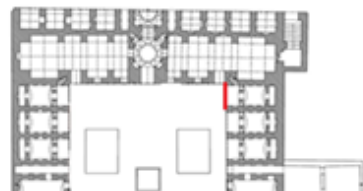
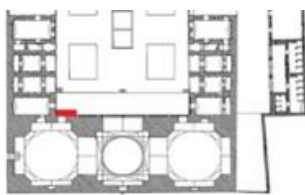
باز این چه شورش است که در خلق عالم است
باز این چه رستخیز عظیم است کز زمین
این صبح تیره باز دمید از کجا کزو
گویا طلوع می‌کند از مغرب آفتاب
گر خوانمش قیامت دنیا بعید نیست
در بارگاه قدس که جای ملال نیست
جن و ملک بر آدمیان نوحه می‌کنند
خورشید آسمان و زمین نور مشرقین

.....

تصویر ۳. دو نمونه از اولین کتیبه‌های کاشی هفت رنگ با اشعار محتشم کاشانی که گرداگرد صحن مسجد-مدرسه کار شده است (نگارنده، ۱۳۹۷)

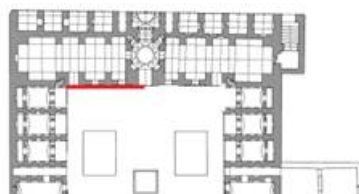
ادامه اشعار محتشم کاشانی دورتادور صحن مسجد-مدرسه سردار به شرح زیر بر کاشی هفت رنگ کار شده است و یک کتیبه از نوع گزارشی که در آن نام کاشی‌کار را استاد علی‌اصغر کاشی‌پز معرفی کرده و البته در اول و آخر کتیبه نام وی تکرار شده است. یک کتیبه نیز از نوع کتیبه تاریخ ساخت است که اشاره به زمان ساخت بنا در سال ۱۲۳۳ دارد (تصویر ۴)

تصویر ۴. کتیبه‌ای گزارشی با کاشی هفت رنگ با ذکر نام کاشی‌کار، سال ساخت و محل قرارگیری آن (نگارنده، ۱۳۹۷)

موضوع کتیبه‌هایی که با اشعار صباحی بیدگلی نیز کار شده است، از نوع متن‌ها و شعرهای فارسی است و به ابیاتی از دیوان وی پیرامون حادثه عاشورا اشاره دارد که با کاشی هفت رنگ گرداگرد صحن مسجد - مدرسه با مضمون زیر کار شده است. البته اشعار به صورت گزیده‌ای از کل شعر انتخاب شده است (تصویر ۵)

نه زنده غیر او کسی از هم‌رهان حی	آمد به سوی مقتل و بر هر که می‌گذشت
می‌شست ز آب دیده غبار از عذار وی	بنهاد رو، به روی برادر که یا اخوا
در بر کشید تنگ پسر را که یا بنی!	غمگین مباش، آمدمت اینک از قفا
آمد به سوی معــــکه آنکه زبان گشاد	گفت این حدیث و خون دل از آسمان گشاد:
دل، شاد دار، می رسمت این زمان ز بی	منسوخ شد مگر به جهان ملت نبی
یا در جهان نماند کس از امت نبی	از امت نبی نبود عترت نبی
ما را کشند و یاد کنند از نبی، مگر	نگذشته است آن قدر از رحلت نبی
حق نبی چگونه فراموش شد چنین	دستی که بود در گرو بیعت نبی
اینک به خون آل نبی رنگ کرده اند	گیرد ز خصم، حکم حق و غیرت نبی
ما را چو نیست دست مکافات، داد ما	

تصویر ۵. کتیبه اول و آخر از اشعار صباحی بیدگلی با کاشی هفت رنگ و محل قرارگیری آن در مسجد-مدرسه سردار قزوین (نگارنده، ۱۳۹۷)

میرزا احمد جندقی فرزند یغمای جندقی متخلص به صفایی دارای دیوان شعر است و ترکیب‌بندی مراثنی او از بهترین نوع شعر وحی است. در میان آثار منظوم وی ترکیب‌بند عاشورایی او که در ۱۱۴ بند به تعداد سوره‌های قرآن کریم سامان یافته، مشهور است. اولین بند از ترکیب ۱۱۴ بندی وی به شرح تصویر ۶ است.

تصویر ۶. کتیبه‌ای که شامل اولین بند از ترکیب‌بندی میرزا احمد جندقی و محل قرارگیری آن در مسجد-مدرسه سردار قزوین (نگارنده، ۱۳۹۷).

در بنای مسجد-مدرسه سردار قزوین همانند دیگر بناهای مذهبی و محلی ایران کتیبه‌نگاری از عناصر اصلی تزئینات است که علاوه بر تزئین، پیام‌رسانی کتیبه‌ها از مهم‌ترین ویژگی‌های آن است. در این بنا از مجموع متون به‌کاررفته در کتیبه‌ها می‌توان در جدول شماره ۱ انواع خطوط و مضامین به‌کاررفته را دسته‌بندی کرد.

ردیف	محل کتیبه	انواع خطوط به‌کاررفته	نحوه اجرا	متون به‌کاررفته	مضمون کتیبه	تعداد کتیبه
۱	سردر ورودی	نستعلیق	کاشی لاجوردی - هفت رنگ	حدیث مدینه علم از پیامبر اگر م (ص)	در وصف حضرت علی (ع)	۱
۲	سردر ورودی	نستعلیق	سنگ تراشی	شعریادمانی (وصف بانیان بنا، نویسنده کتیبه، تاریخ احداث بنا)	ستایش بانیان در وصف بنا و اطلاع‌دهنده	۳
۳	دیوارهای صحن داخل	نستعلیق	کاشی لاجوردی - هفت رنگ	اشعاری از دیوان - محتشم کاشانی - صباحی بیدگلی - میرزا احمد جندقی	مدح و ثنا واقعه کربلا و اطلاع‌دهنده نام کاشی کار	۱۰۶

جدول ۱. انواع خطوط و کتیبه‌های به‌کاررفته در مسجد مدرسه سردار قزوین (نگارنده، ۱۳۹۷)

نتیجه‌گیری

مسجد- مدرسه سردار در قزوین یکی از وسیع‌ترین و باشکوه‌ترین مسجد- مدرسه‌های قزوین از نظر ساختار معماری و حسن سلیقه در انتخاب و اجرای کتیبه‌های آن است. در بنای مسجد- مدرسه سردار قزوین خطوطی که در سطوح ورودی و بدنه‌های صحن اصلی به کار رفته‌اند، علاوه بر ذکر نام سفارش‌دهنده و هنرمند و قید تاریخ ساخت و چگونگی ملحقات آن، به ثبت عبارات مقدس و مذهبی نظیر وصف حضرت علی، ستایش بانیان و وصف ایشان و عمدتاً مدح و ثنای واقعه کربلا به واسطه کاربرد اشعاری از دیوان محتشم کاشانی، صباحی بیدگلی و میرزا احمد جندقی، پرداخته شده است. با توجه به کاربرد بخش عمده متون کتیبه‌ها در ارتباط با مدح و ثنای واقعه عاشورا، به نظر می‌رسد که جایگاه فضیلت و مقام معنوی ائمه معصومین خصوصاً امام حسین(ع) در فرآیندهای مذهبی و آموزشی دوره قاجار مهم و ارزشمند بوده است. از طرفی استفاده از اشعار حماسی در وصف واقعه کربلا می‌تواند بیان‌گر آن باشد که در دوره قاجاریه به لحاظ جنبه‌های اجتماعی، فرهنگی روحیه شهادت و شجاعت از ویژگی‌های این دوران بوده است. با توجه به اینکه عمده خطوط به کار رفته در کتیبه‌های این مسجد- مدرسه از نوع نستعلیق است. همان‌طور که در مبانی نظری مطرح شد، کاربرد این نوع خط در کتیبه‌ها کاربرد خطی کاملاً ایرانی که نمادی از وحدت و نشانه هویت است و نیز نوشتن اشعار فارسی با خطی که ایرانی بوده و هنری باشد، در این دوران به اوج خود رسیده است. از طرف دیگر از کاشیکاری‌های لاجوردی با تکنیک هفت رنگ استفاده شده که بتواند خط نستعلیق را به بهترین شکل به نمایش بگذارد و در نهایت اینکه استفاده از اشعار دیوان محتشم کاشانی، صباحی بیگدلی و میرزا احمد جندقی که مفاهیم آشنایی برای مردمان این دوره بوده است، بیان‌گر کاربرد هنر شعر با رویکرد حماسی و مذهبی توسط هنرمندان می‌باشد.

یادداشت‌ها

۱. این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی با عنوان «مفاهیم و مضامین فرهنگی و اجتماعی در خطوط مسجد-مدرسه‌های قاجاریه» توسط نگارنده مقاله در دانشگاه آزاد اسلامی قزوین صورت گرفته است.
۲. از همکاری آقای دکتر مرتضی میرزاحسینی در مستندسازی یافته‌های مقاله سپاسگزاریم

منابع

کتاب‌ها

- آل داود، علی. (۱۳۸۸). *دیوان اشعار صفایی جندقی*، تهران: انتشارات کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- آوری، پیتر. (۱۳۸۲). *تاریخ معاصر ایران از تأسیس تا انقراض قاجاریه*، ترجمه محمد رفیعی محمدآبادی، تهران: آشیانه کتاب.
- بورکهارت، تیتوس. (۱۳۸۷). *هنر اسلامی، زبان و بیان*، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران: انتشارات صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران.
- بهاروند، احمد. (۱۳۸۷). *دیوان محتشم کاشانی*، تهران: انتشارات نگاه.
- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۷۰). *گنبد در معماری ایرانی*، مجله اثر، شماره ۲۰.
- خزایی، محمد. (۱۳۸۲). *نمادگرایی در هنر اسلامی*، مجموعه مقالات اولین همایش هنر اسلامی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- دلال موسوی، سیدمحمد. (۱۳۸۴). *حاکمان قم*. قم: انتشارات زائر.
- سمیع آذر، علیرضا. (۱۳۷۶). *تاریخ تحولات مدارس ایران*، سازمان نوسازی، تهران: توسعه و تجهیز مدارس کشور.
- گراپر، اولگ؛ هیل، درک. (۱۳۷۵). *معماری و تزئینات اسلامی*، ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- گلریز، محمدعلی. (۱۳۳۷). *مینودر یا (باب‌الجنه) قزوین*، چاپ دوم، قزوین: انتشارات طه.
- گودرزی (دیباچ)، مرتضی. (۱۳۸۸). *آینه خیال (بررسی و تحلیل تزئینات معماری دوره قاجاریه)*، تهران: سوره مهر.
- مسعودی آرانی، عبدالله. (۱۳۹۵). *دیوان صباحی بیگدلی*، قم: انتشارات اسوه.
- معمارزاده، محمد. (۱۳۸۶). *تصویر و تجسم عرفان در هنرهای اسلامی*، تهران: دانشگاه الزهرا.
- مکی‌نژاد، مهدی. (۱۳۸۷). *تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی (تزئینات معماری)*، تهران: مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی (سمت).
- هیلن برند، روبرت. (۱۳۸۰). *معماری اسلامی، شکل، کارکرد و معنی*، ترجمه باقر آیت‌الله شیرازی، تهران: انتشارات روزنه

مقالات

- آقادی، محی‌الدین و زکریایی کرمانی، ایمان. (۱۳۹۶). «تحلیل مضامین و کارکردهای کتیبه‌های مدارس عصر صفویه اصفهان نمونه موردی: مسجد- مدرسه چهارباغ»، دوفصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۲۶، صص. ۱۱۷-۱۰۰.
- احمدی، غلامعلی؛ شمشیری، محمدرضا و رحمانی، جهانبخش. (۱۳۹۸). «فاعلیت خدا در نظام هستی از نگاه علامه طباطبایی و انعکاس آن در کتیبه‌های بناهای اسلامی»، دو فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳۶، صص. ۳۰۰-۲۹۰.
- بطیار، محبوبه و حسنی، غلامرضا. (۱۳۹۸). «خاستگاه شناختی، طبقه بندی و تحلیل نقش‌های شیر سربناهای قاجاری گرگان»، دو فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳۳، صص. ۹۹-۸۵.
- بمانیان، محمدرضا؛ مومنی، کوروش و سلطان‌نژاد، حسین. (۱۳۹۲). «بررسی تطبیقی ویژگی‌های طرح معماری مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار و مدارس دوره صفویه»، آرمانشهر، شماره ۱۱، صص. ۱۰-۱.
- خمسه، فرزانه و شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۹۰). «بررسی مضمونی خط‌نگاره‌های مسجدالنبی قزوین»، دوفصلنامه علمی پژوهشی هنرهای تجسمی نقش‌مایه، شماره ۲۰، صص. ۷-۱.
- رسولی، آذر؛ مسعودی، امیدعلی و دلاور، علی. (۱۳۹۷). «سیاست‌های فرهنگی، هنری و تجاری قالی ایرانی دوران قاجاریه (۱۳۲۹ تا ۱۳۴۴)»، دوفصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳۰، صص. ۴۵-۳۰.
- سهیلی، جمال‌الدین و عارفیان، انسیه. (۱۳۹۵). «تحلیل روابط اجتماعی-انسانی در فضاهای مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار قزوین براساس رویکرد نحو فضا»، پژوهش‌های جغرافیای انسانی، شماره ۳، صص. ۴۸۱-۴۷۰.
- شایسته فر، مهناز. (۱۳۸۰). «جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی»، فصلنامه علمی-پژوهشی دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس، شماره ۵، صص. ۳۰-۲۰.
- شایسته‌فر، مهناز و صراف‌زاده، رامینه. (۱۳۸۹). «تجلی اسماء مقدس در تزئینات معماری امام‌زادگان و مقابر سده چهاردهم/هشتم-شهر قم»، دوفصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۳، صص. ۴۵-۲۰.
- شریعت، زهرا. (۱۳۸۶). «تزئینات کتیبه‌ای آستانه مقدسه قم»، دو فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۷، صص. ۱۸-۱.

شیخی، علیرضا و قاسمی، منوره. (۱۳۹۷). «مطالعه کتیبه‌های پنجمین ضریح حرم مطهر امام رضا (ع)، دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳۱، صص. ۲۰-۴۰.

فراست، مریم. (۱۳۸۵). «به‌کارگیری شاخصه‌های معماری اسلامی در معماری مسجد محله»، دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی شماره ۴، صص. ۱۵-۳۰.

مهدوی‌نژاد، محمدجواد؛ قاسم‌پورآبادی، محمدحسین و محمدلویی شبستری، آیسا. (۱۳۹۲). «گونه‌شناسی مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار»، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۱۱، صص. ۱-۲۰.